

**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Autonomia osób z niepełnosprawnością intelektualną z perspektywy etyki troski

Author: Mateusz Penczek

Citation style: Penczek Mateusz. (2016). Autonomia osób z niepełnosprawnością intelektualną z perspektywy etyki troski. W: B. Grzyb, G. Kowalska (red.), "Specjalne potrzeby edukacyjne. Wspomaganie rozwoju - wielość obszarów, wspólnota celów" (s. 53-64). Gliwice : Wydawnictwo Politechniki Śląskiej

© Korzystanie z tego materiału jest możliwe zgodnie z właściwymi przepisami o dozwolonym użytku lub o innych wyjątkach przewidzianych w przepisach prawa, a korzystanie w szerszym zakresie wymaga uzyskania zgody uprawnionego.

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Mateusz PENCZEK
Uniwersytet Śląski
Wydział Pedagogiki i Psychologii

AUTONOMIA OSÓB Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ INTELEKTUALNĄ Z PERSPEKTYWY ETYKI TROSKI

Wstęp

W moim artykule chciałbym przedstawić kluczowe elementy relacyjnej koncepcji autonomii osobowej proponowanej przez zwolenników etyki troski oraz pokazać najważniejsze konsekwencje zastosowania takiego podejścia do analizy sytuacji osób z niepełnosprawnością intelektualną. Zanim jednak to uczynię, na początku przedstawię historyczne źródła rozważań dotyczących autonomii osobowej oraz omówię wybrane elementy koncepcji autonomii jednostki z niepełnosprawnością intelektualną wypracowanych w obszarach psychologii, pedagogiki specjalnej oraz filozofii współczesnej. Na koniec postaram się pokazać, dlaczego relacyjne podejście do autonomii, przyjmowane między innymi w ramach etyki troski, może zostać uznane za lepsze ujęcie zagadnienia autonomii osób niepełnosprawnych intelektualnie niż podejścia tradycyjne.

Historyczne źródła zagadnienia autonomii osobowej

Rzeczownik „autonomia” pochodzi z języka greckiego, gdzie pierwotnie oznaczał „samostanowienie, prawo do samodzielnego rozstrzygania spraw wewnętrznych danej zbiorowości, dotyczące narodu, miasta, instytucji itp.”. Z kolei przymiotnik „autonomiczny” oznaczał „samorządzący się” (Tokarski 1980). Termin ten pierwotnie oznaczał więc niezależność państwową, nienaruszalność terytorialną, niezawisłe sądownictwo, samodzielność wewnętrzną (Piszczyk 1988). W odniesieniu do jednostek stosowany był raczej grecki termin „autarkia”, oznaczający samowystarczalność, umiejętność zrobienia wszystkiego, co jest potrzebne do życia. Człowiek posiadający cnotę etyczną posiadał też „autarkię”, ponieważ posiadał wszystko, co niezbędne dla osiągnięcia szczęścia (Reale 2005, s. 37).

Na przestrzeni wieków termin „autonomia” znalazł stopniowo zastosowanie także poza refleksją dotyczącą ludzkich zbiorowości i zaczął pełnić funkcje pełnione wcześniej przez termin „autarkia”. Od czasów oświecenia zaczął być stosowany w odniesieniu do jednostek. Ważną postacią jest tu oczywiście Immanuel Kant. Wprowadził on w swoich pracach pojęcie moralnej autonomii woli i przeciwstawił je moralnej heteronomii woli. Moralna autonomia woli polega na podejmowaniu wyborów, których źródłem jest tylko rozum, oraz na kierowaniu się wyłącznie zasadami postępowania przyjętymi przez rozum. Zasady te musiały mieć charakter powszechny. Z kolei wola jednostki moralnie heteronomicznej ulega wpływom motywów pozaracjonalnych oraz kieruje się zasadami, których źródło – na przykład natura, inni ludzie czy transcendencja – sytuuje się poza rozumem (Kant 1953, s. 83–84; Kuderowicz 2000, s. 61; Reath 2006, s. 121–174). W czasach bardziej współczesnych rozważania dotyczące autonomii jednostki wyszły poza obszar etyki. Przedmiotem zainteresowania stała się autonomia osobowa rozumiana jako cecha jednostki, dzięki której może ona sprawować kontrolę nad własnym myśleniem, odczuwaniem i działaniem (Piper 2009). Badania dotyczące tego tematu znalazły się w centrum uwagi nie tylko filozofów, lecz również przedstawicieli nauk społecznych.

Autonomia jednostki z niepełnosprawnością intelektualną w ujęciu wybranych koncepcji filozofii współczesnej

Filozofowie współcześni wiele uwagi poświęcają zagadnieniu autonomii osobowej oraz moralnej jednostki. Nie sposób przedstawić tu, nawet w skrócie, głównych stanowisk dotyczących tej kwestii wypracowanych w ramach filozofii podmiotu czy etyki. Dla zwięzłości i jasności wywodu skupię się więc tylko na tych koncepcjach, które są przywoływane w rozważaniach poświęconych autonomii osób niepełnosprawnych. Na początku należy odnotować, że filozoficzne rozważania o autonomii jednostki trzeba podzielić na koncepcje autonomicznych osób oraz koncepcje autonomicznych działań. Jak się uzasadnia, „autonomiczne działania mogą być wykonywane nie tylko przez autonomiczne osoby – a więc osoby, które na ogół, ale nie zawsze, działają autonomicznie – ale również (w niektórych przypadkach) przez nieautonomiczne osoby – to znaczy osoby, które na ogół, ale nie zawsze, nie działają w sposób autonomiczny” (Faden, Beauchamp 1986, s. 235).

Koncepcje autonomicznych działań skupiają się na próbach charakteryzowania warunków, jakie muszą zostać spełnione, aby konkretna decyzja określonej osoby mogła zostać uznana za autonomiczną. W kontekście etyki medycznej oraz etyki badań naukowych tego rodzaju problematykę nazywa się zagadnieniem świadomej zgody. Przyjmuje się, że konkretna decyzja danej jednostki jest autonomiczna, o ile: (a) jednostka ta jest zdolna do podejmowania decyzji; (b) jednostka ta ma dostęp do wszystkich informacji ważnych z punktu widzenia podejmowanej decyzji; (c) jednostka rozumie sytuację, w jakiej

się znajduje, oraz informacje, które są jej przekazywane; (d) jednostka nie podlega przymusowi lub manipulacji (Szewczyk 2009, s. 117–123). W literaturze przedmiotu podejmowane są rozważania dotyczące możliwości spełnienia tych warunków przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną (np. Wong et al. 2000).

Bardziej interesujące z punktu widzenia podejmowanej tutaj tematyki są filozoficzne koncepcje autonomicznych osób. W filozoficznych rozważaniach poświęconych autonomii osób z niepełnosprawnością intelektualną można napotkać, najogólniej rzecz biorąc, dwa typy koncepcji autonomii: indywidualistyczne oraz relacyjne (Björnsdóttir et al. 2015, s. 5–8; Meininger 2001, s. 245–247). Według podejścia indywidualistycznego autonomia jednostki opiera się na zdolnościach, kompetencjach i umiejętnościach przysługujących jej niezależnie od otoczenia społecznego (Barclay 2000, s. 52–53; Friedman 2000, s. 40–41). Zakłada się więc obiektywne istnienie odrębnych względem siebie podmiotów, którym przysługują określone cechy nierelacyjne stanowiące podstawę ich autonomicznego funkcjonowania. Przy takiej perspektywie wszystkie relacje podmiotu z innymi podmiotami są wtórne względem jego potrzeb, pragnień oraz tożsamości. Relacje te istnieją, o ile są w jakiś sposób korzystne dla zaspokajania potrzeb i realizacji dążeń podmiotu. Moralne dylematy jednostki powstają w wyniku konfliktu pomiędzy jej własnymi zasadami a pragnieniami, potrzebami lub żądaniami innych (Manning 1998, s. 109).

Koncepcje o charakterze indywidualistycznym najczęściej akcentują takie cechy jednostki autonomicznej, jak samowystarczalność, niezależność, decydowanie o sobie, zdolność do refleksji oraz autentyczność. Samowystarczalność i niezależność jednostki ujmuje się jako realizację w podejmowanych przez nią działaniach jej prawdziwego „ja”, na które składają się takie elementy, jak własny system wartości i celów oraz plan życia. Decydowanie o sobie polega na dokonywaniu różnych aktów samostanowienia, takich jak na przykład kształtowanie przez jednostkę zawartości jej prawdziwego „ja”. Decydowanie o sobie często sprowadzane jest również do posiadania swobody wyboru, kontroli nad swoim postępowaniem oraz braku przymusu ze strony innych ludzi (Meininger 2001, s. 242–245; Shipper, Widdershoven, Abma 2011, s. 527–528).

Autonomia łączona jest też zazwyczaj ze zdolnością do refleksyjnego i krytycznego myślenia o sobie. Jak czytamy, „autonomia to przysługująca osobom zdolność drugiego rzędu do dokonywania krytycznej refleksji dotyczącej ich preferencji, pragnień, życzeń itp. pierwszego rzędu oraz zdolność do zaakceptowania lub próby zmiany tych preferencji, pragnień, życzeń w świetle preferencji i wartości wyższego rzędu” (Dworkin 1988, s. 20).

Ostatnia z przywołanych powyżej cech jednostki autonomicznej to autentyczność. Jest to cecha motywów i racji, którymi kieruje się jednostka. Autentyczność motywów i racji jednostki ma miejsce wtedy, kiedy zostały one przez nią poddane krytycznej refleksji i uznane za własne. Brak autonomii to zarówno uleganie motywom, które w wyniku refleksji zostały uznane za obce, jak i kierowanie się racjami i motywami, które nie zostały poddane krytycznej refleksji (Faden, Beauchamp 1986, s. 262–268).

Zwolennicy podejścia relacyjnego przyjmują z kolei, że autonomia, tożsamość i podmiotowość jednostki są konstytuowane przez relacje społeczne, w których ona funkcjonuje (Barclay 2000, s. 52–53; Friedman 2000, s. 40–41). Wchodzenie w poszczególne relacje z innymi ludźmi nie jest dla podmiotu czymś wtórnym wobec jego istnienia i całkowicie dobrowolnym. Relacje tworzą podmiot i jego tożsamość, tak więc musi on w nich funkcjonować. Pod jego kontrolą pozostaje tylko to, w które relacje wchodzi. Problemu wchodzenia w satysfakcjonujące relacje z innymi ludźmi nie można tutaj wyrazić pytaniem: „Jak skłonić innych do kontaktu ze mną na warunkach, które byłyby akceptowalne dla wszystkich?”. Problem satysfakcjonujących relacji wyrażany jest raczej przez pytanie: „Jak chronić więzi, które stanowią główną część mojej podmiotowości i tożsamości?” (Manning 1998, s. 109). Podejście to zmusza do odrzucenia obrazu podmiotu jako samowystarczального atomu społecznego posiadającego niezależne od relacji prawdziwe „ja”. Nie trzeba jednak odrzucać takich tradycyjnych elementów indywidualistycznego ideału autonomii, jak decydowanie o sobie, refleksja czy autentyczność. Należy je tylko odpowiednio dopasować do nowego modelu jednostki autonomicznej.

Autonomia jednostki według wybranych ujęć psychologii i pedagogiki specjalnej

W rozważaniach z obszaru psychologii i pedagogiki specjalnej autonomię osobową rozpatruje się zarówno jako cechę jednostki ujmowanej całościowo, jak i cechę wybranego obszaru rozwoju lub funkcjonowania jednostki. W tym drugim przypadku chodzi o takie obszary, jak na przykład rozwój myślenia moralnego, rozwój emocjonalny, podejmowanie decyzji, samodzielne funkcjonowanie w takim czy innym obszarze życia (Stelter 2009, s. 87). Podkreśla się również, że tak rozumiana autonomia jest ważną potrzebą jednostki (Obuchowska 1996, s. 19; Ryan, Deci 2000, s. 68) oraz jej prawem (Kupisiewicz 2013, s. 36-37). Najważniejsza z punktu widzenia prowadzonych tutaj rozważań jest autonomia rozumiana na pierwszy z wymienionych właśnie sposobów, czyli jako cecha, a właściwie zbiór cech jednostki ujmowanej całościowo. Jak wskazuje analiza licznych opracowań poświęconych temu zagadnieniu, jednostka autonomiczna to jednostka, którą charakteryzują między innymi następujące cechy:

- posiadanie własnego, poddawanego refleksji systemu wartości, zasad i celów oraz przemyślanej koncepcji własnego życia;
- samodzielne dążenie do przyjmowanych celów;
- samostanowienie, decydowanie o sobie i własnym życiu;
- podejmowanie trafnych, korzystnych dla siebie decyzji dotyczących różnych spraw związanych z własnym życiem;
- niezależność sposobu myślenia, emocji i działania od wpływu innych ludzi;

- kontrola nad własnym myśleniem, emocjami i działaniem;
- samodzielność w codziennym funkcjonowaniu, niewielka potrzeba korzystania z pomocy innych ludzi.

Podkreśla się, że tak rozumiana autonomia jest osiągnięciem rozwojowym, wynikiem procesu dojrzewania oraz oddziaływań wychowawczych. Panuje też zgoda co do tego, że w przypadku osób z niepełnosprawnością intelektualną rozwój tak rozumianej autonomii funkcjonowania jest mniej lub bardziej utrudniony (Obuchowska 1996, s. 18–19; Pilecka, Pilecki 1996, s. 31; Loeb 2003, s. 389–390; Dykik 2006, s. 361–365; Majewicz 2009, s. 176; Stelter 2011, s. 53–54; Skibska 2012, s. 73–75; Zawislak 2012, s. 41–59).

Główne tezy etyki troski

Etyka troski powstała w latach 80. XX wieku. Jej twórczynią była Carol Gilligan, współpracownica Lawrence’a Kohlberga. Inni przedstawiciele to m.in. Nel Noddings, Virginia Held i Annette Baier. Inspiracją i źródłem tej koncepcji etycznej były badania empiryczne Gilligan dotyczące rozwoju myślenia moralnego. Współczesna etyka troski jest rodziną koncepcji rozwijanych przez różnych autorów. Obecność charakterystycznych elementów wspólnych pozwala traktować je jako wyraz jednego podejścia. Elementy wspólne występują zarówno, gdy chodzi o refleksję krytyczną wobec dominujących nurtów współczesnej etyki, jak i w obszarze proponowanych nowych rozwiązań.

Wątki krytyczne dotyczą przede wszystkim tradycyjnego rozumienia natury etyki oraz autonomii jednostki. Podważany jest oświeceniowy ideał niezaangażowanego emocjonalnie, obiektywnego obserwatora oceniającego wartość moralną czynów poprzez przywoływanie ogólnych zasad. Krytykuje się tradycyjną etykę także z powodu przypisywania zbyt dużego znaczenia takim wartościom, jak sprawiedliwość, bezstronność, prawa jednostki, równość. W obszarze refleksji nad autonomią osobową jednostki odrzuca się tradycyjne sposoby podchodzenia do tego zagadnienia uznające, że polega ona na niezależności i samowystarczalności jednostki (Allmark 1995; Ziemińska 2008; Kymlicka 2009; Verkerk 2001).

Prezentację etyki troski warto rozpocząć od zwięzłego streszczenia głównych jej wątków. Jest to stanowisko, które: (a) przypisuje kluczowe znaczenie rozwijaniu w ludziach dyspozycji do moralnie właściwego sposobu reagowania ogólnie określanego jako troska; (b) w obliczu sytuacji etycznie trudnych zaleca poszukiwanie rozwiązań właściwych dla konkretnego przypadku zamiast takich, które byłyby stosowalne zawsze i wszędzie; (c) przyjmuje, że nasze powinności moralne mają charakter szczegółowy i dotyczą zawsze konkretnej, jednostkowej sytuacji; (d) kładzie nacisk na ochronę sieci relacji międzyludzkich (Kymlicka 2009, s. 480). Poniżej postaram się nieco rozwinąć i wzbogacić te uwagi.

Zwolennicy etyki troski mają różne opinie na temat tego, czym jest sama troska. Zdaniem niektórych jest ona uczuciem, zaś według innych pewną utrwaloną postawą. Przyjmuje się, że troska przejawia się poprzez wiele typów zachowań, takich jak na przykład zaspokojenie potrzeb, opieka, zadośćuczynienie skrzywdzonym, udzielenie pomocy, spełnienie obietnicy, dbanie o kompetencje, budowa zaufania, współczucie, odpowiedzialność itp. Przedmiotem refleksji podejmowanej w ramach etyki troski są różne rodzaje relacji międzyludzkich i praktyk społecznych, w które wpleciona jest troska.

Przy wyjaśnianiu źródeł zachowań troskliwych i opiekuńczych znaczną rolę przypisuje się emocjom. Duże znaczenie przypisuje się także empatii. Stanowi ona podstawę takich zachowań, jak łagodzenie cierpienia, niekrzywdzenie innych czy zadośćuczynienia skrzywdzonym, czyli podpowiada jak powinniśmy zareagować. Reakcja troski, oprócz emocji i empatii, zakłada też zdolność do refleksji, świadomość wartości troski oraz zdolność do poznania zmysłowego.

Ważną rzeczą w etyce troski są również relacje interpersonalne. Po pierwsze, przyjmuje się, że troska jest zawsze elementem relacji międzyludzkich. Po drugie, przyjmuje się, że uwikłanie w konkretne relacje z ludźmi umożliwia zrozumienie swoich powinności moralnych i podjęcie właściwych decyzji. Po trzecie, podkreśla się, że zerwanie relacji w imię zachowania autonomii jest większym zagrożeniem niż nieuprawniona ingerencja w czyjąś autonomię w celu ich poprawy.

Troska jest nie tylko faktycznym zachowaniem, ale bywa również moralną powinnością. W określonych okolicznościach odczuwamy moralną powinność przejawiania troski. Powinność ta powstaje w odpowiedzi na różne elementy sytuacji: potrzeby, krzywdę, niespełnioną obietnicę, bezradność itp. Stanowi też element wielu ról społecznych, na przykład lekarza, pielęgniarki, wychowawcy. Nie jest jednak jasne, co stanowi jej podstawę (Gilligan 1982; Allmark 1995; Manning 1998; Ziemińska 2008; Verkerk 2001).

Poznanie tej powinności przez jednostkę nie następuje poprzez refleksję nad ogólnymi zasadami moralnymi. Podkreśla się, że powinność okazania troski ma charakter kontekstualny i sytuacyjny. Dotyczy ona zawsze konkretnej sytuacji. Trafne poznanie swoich powinności związanych z troską, podjęcie odpowiedniej decyzji oraz właściwe zachowanie są możliwe dzięki czterem procesom: uważności moralnej, rozumieniu kierowanemu współczuciem, świadomości relacji oraz dostosowaniu potrzeb i oczekiwań.

Moralna uważność polega na braniu pod uwagę możliwie największej liczby aspektów ocenianej sytuacji, uchwycenie jej w jej wyjątkowości i jednostkowości. Rozumienie kierowane współczuciem polega na gotowości do współczucia, solidarności lub identyfikacji z osobami uwikłanymi w daną sytuację. Wymaga to oczywiście rozumienia potrzeb, pragnień oraz interesów osób zaangażowanych w sytuację.

Świadomość relacji to uwzględnianie w swoim myśleniu i zachowaniu tego, że na każdą sytuację składa się wiele różnych relacji interpersonalnych (np. relacja bliźnich, relacja potrzebujący – zaspokajający potrzeby, relacja krzywdzący – krzywdzony; relacja wynikająca

z pełnionych ról społecznych itp..) Świadomość relacji przejawia się również w pielęgnowaniu relacji mających pozytywny charakter (przyczyniających się do rozwoju) oraz eliminowaniu relacji związanych z opresją i uciskiem. Ostatni proces to dopasowanie. Opieka i troska wymagają często próby pogodzenia z sobą potrzeb wszystkich uczestników danej sytuacji. Granicą dla prób dopasowania potrzeb jest opresja (Manning 1998, s. 106–107; Szewczyk 2009, s. 63–65).

Etyka troski a autonomia osobowa

Etyka troski akcentuje znaczenie różnych form opiekuńczości, odrzuca prymat uniwersalnych zasad i abstrakcyjnych ideałów etycznych nad konkretną jednostką z jej potrzebami, pragnieniami i aspiracjami, podkreśla potrzebę dbania o włączenie każdego w sieć relacji międzyludzkich. Z tego powodu jest ona stanowiskiem szczególnie godnym uwagi przy podejmowaniu refleksji nad sytuacją społeczną osób z niepełnosprawnością intelektualną. Dość kłopotliwą przeszkodą dla takiego jej zastosowania okazuje się jednak zawarty w niej krytyczny stosunek do ideału autonomii osobowej w jego tradycyjnej postaci.

Stanowisko etyki troski wobec indywidualistycznie pojmowanego ideału autonomii osobowej interpretowane jest na dwa sposoby. Według pierwszej interpretacji uznanie troski za podstawową wartość pociąga za sobą konieczność odrzucenia ideału autonomii osobowej. Zachowania takie jak troska o innych, rozumienie ich potrzeb i aspiracji, solidarność z innymi, dbanie o relacje są bowiem sprzeczne z pielęgnią autonomii, czyli m.in. samostanowienia, niezależności i wolności od ingerencji ze strony innych ludzi. Skoro tych dwóch postaw nie można całkowicie pogodzić, należy porzucić dążenie do autonomii. Zwolennicy drugiej interpretacji dowodzą z kolei, że oba ideały można z sobą pogodzić pod warunkiem, że zmodyfikujemy nieco nasze rozumienie tego, czym jest autonomia jednostki. Powodem odrzucania ideału autonomii są tylko niektóre z jego elementów, i to w dodatku takie, które można bez szkody wyeliminować. Uznaje się więc, że samowystarczalność, niezależność i wolność od ingerencji ze strony innych ludzi nie są konieczne dla istnienia sensownej koncepcji autonomii osobowej (Verkerk 2001, s. 291).

Druga interpretacja wydaje się bliska prawdy. Zanim przejdziemy do bardziej szczegółowego jej rozważania, warto podkreślić, że koncepcje autonomicznych działań, przynajmniej w takiej postaci, jaka została przedstawiona powyżej, nie stanowią problemu dla etyki troski. W koncepcjach tych wątek samowystarczalności i społecznej niezależności jednostki nie odgrywa żadnej roli. Aby decyzja miała charakter autonomiczny, osoba ją podejmująca musi mieć dostęp do odpowiednich informacji. Źródłem takich informacji są jednak zawsze inni ludzie. Akcentuje się też konieczność zachowania wolności od ingerencji ze strony innych ludzi, jednak wyjaśnia się przy tym, że chodzi tylko o nieobecność różnych form przymusu i manipulacji. Kryteria autonomicznej decyzji

zakładają więc zależność podejmującego decyzję od innych ludzi i dlatego nie są czymś, co budziłoby wątpliwości etyków troski.

Wyzwaniem są natomiast indywidualistyczne koncepcje autonomicznych osób. Jest tak, ponieważ samowystarczalność i niezależność są elementami wielu z nich. Jak zostało wyjaśnione powyżej, wspomniane cechy jednostki polegają na prowadzeniu przez nią życia zgodnego z jej niezależnie i obiektywnie istniejącym prawdziwym „ja”. Jest to życie bez konieczności wchodzenia w bliskie relacje z innymi. W skrajnej postaci takie rozumienie autonomii przybiera postać ideału życia, w którym nie potrzebujemy pomocy i wsparcia ze strony innych ludzi. Zwolennicy ocalenia pojęcia autonomii osobowej dla etyki troski podkreślają jednak, że możliwa jest eliminacja wspomnianych elementów bez szkody dla większości innych składników tradycyjnego ideału autonomii. Za warunek dokonania takiej eliminacji uznano jednak odejście od indywidualistycznego ujmowania autonomii i przyjęcie podejścia o charakterze relacyjnym (Verkerk 2001, s. 291–292).

W ramach relacyjnego podejścia do autonomii przyjmuje się, że relacje interpersonalne są czynnikiem konstytuującym podmiot. Dzieje się tak, ponieważ to relacje stanowią główne źródło tożsamości jednostki oraz umożliwiają rozwinięcie się i późniejsze nieprzerwane istnienie umiejętności i zdolności niezbędnych do autonomicznego funkcjonowania (Beauchamp, Childress 2009, s. 103). Tezę o relacyjnych źródłach tożsamości należy rozumieć w ten sposób, że wartości, zasady, cele, przekonania jednostki są kształtowane przez relacje interpersonalne, w które była i jest uwikłana. Ważną rolę dla kształtu tożsamości jednostki odgrywa też jej otoczenie społeczne, w tym takie czynniki jak na przykład język, aktywności i praktyki społeczne, tradycja, historia, wspólni wrogowie, wspólnie doznawane niesprawiedliwości oraz przeżywane dramaty (Friedman 2000, s. 40–41). Niekiedy przyjmuje się dodatkowo, iż teza o relacyjnym charakterze tożsamości oznacza również, że motywacja jednostki ma w przeważającej mierze charakter prospołeczny, a nie egoistyczny (Barclay 2000, s. 53–65).

Tezę, że to relacje interpersonalne i społeczne, wśród których funkcjonuje dana jednostka, stanowią czynnik umożliwiający rozwinięcie się i późniejsze istnienie umiejętności oraz zdolności niezbędnych dla autonomicznego funkcjonowania, należy rozumieć na kilka uzupełniających się sposobów. Po pierwsze, rozwój kompetencji niezbędnych do autonomicznego funkcjonowania jednostki uzależniony jest od relacji z innymi ludźmi oraz socjalizacji (Brison 2000, s. 284–285). Ludzie są bowiem istotami społecznymi, które rozwijają umiejętność autonomicznego funkcjonowania poprzez relacje społeczne z innymi ludźmi. Rozwój ten dokonuje się w kontekście wartości, znaczeń oraz form autorefleksji ukonstytuowanych przez istniejące praktyki społeczne (Friedman 2000, s. 41). Po drugie, ciągłość istnienia zdolności do autonomii u dojrzałej osoby wymaga pozostawania przez nią w odpowiednich relacjach interpersonalnych. Chodzi o takie relacje, które pozwalają jednostce korzystać z tej zdolności i rozwijać ją. Po trzecie, korzystanie ze zdolności do autonomii, na przykład poprzez dokonywanie racjonalnych wyborów,

wymaga dostępu do sensowych opcji, czyli takiego otoczenia społecznego, które zapewnia te opcje. Po czwarte, aby dostrzec dostępność tych opcji dla siebie, trzeba żyć w kulturze, której normy nie wykluczają takiego poznania (Brison 2000, s. 285).

W ramach nowego podejścia do autonomii jednostki nie trzeba odrzucać takich jej „tradycyjnych” elementów, często analizowanych przez filozofów, jak decydowanie o sobie, zdolność do krytycznej refleksji czy wymóg autentyczności. Nie są też zagrożone cechy tradycyjnie łączone z autonomią w ramach nauk społecznych, takie jak na przykład zaradność, samodzielność praktyczna itp. Należy tylko pamiętać, że zarówno posiadanie autonomii, jak i aktywne z niej korzystanie jest możliwe tylko dzięki relacjom z innymi ludźmi. Chyba najwyraźniej widać to w przypadku refleksji. Kwestionowanie jakiegoś aspektu swojej tożsamości, jak również dystansowanie się od pewnych relacji zawsze dokonuje się w oparciu o jakieś kryteria. Musi więc bazować na innych elementach własnej tożsamości, w danej chwili nieobjętych wątpliwościami. Krytyczny dystans do wybranych zaangażowań, relacji i identyfikacji możliwy jest tylko w oparciu o inne zaangażowania, relacje i identyfikacje jednostki (Friedman 2000, s. 40–41).

Znakomitym przykładem relacyjnego podejścia do autonomii jest koncepcja Meyers. Ujmuje ona autonomię jako zespół zdolności i umiejętności jednostki, dzięki którym możliwe jest sprawowanie kontroli nad zachowaniem w taki sposób, aby pozostawało ono w zgodzie z prawdziwą tożsamością jednostki i w ten sposób przyczyniało się do jej ugruntowania i rozwoju (Meyers 1976, s. 76). Autonomia jednostki ma tu więc dwa wymiary. Po pierwsze, polega ona na posiadaniu pewnych zdolności i umiejętności niezbędnych do sprawowania kontroli nad swoim zachowaniem. Po drugie, autonomia to również określony sposób funkcjonowania, możliwy dzięki wspomnianym zdolnościom i umiejętnościom, polegający na podejmowaniu przez jednostkę decyzji i działań zgodnych z jej poczuciem tożsamości.

Konkluzje

Zalety nowego podejścia dla rozważań nad autonomią osób z niepełnosprawnością intelektualną są oczywiste. Po pierwsze, nowa koncepcja autonomii jednostki nie obejmuje już samostanowienia i niezależności, czyli elementów bardzo trudnych do osiągnięcia w przypadku osób z niepełnosprawnością intelektualną. Po drugie, dzięki przyjęciu, że autonomia, tożsamość i podmiotowość jednostki mają charakter relacyjny, nie trzeba już uznawać za sprzeczną z autonomią takiej cechy, jak zależność od innych. Inaczej mówiąc, nowe podejście jest zdecydowanie mniej dyskryminujące względem tych jednostek, w przypadku których zależność od pomocy i opieki ze strony innych jest elementem nieusuwalnym. Do tej grupy zaliczają się z pewnością osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Po trzecie, należy zauważyć, że wiele ważnych elementów tradycyjnego

sposobu rozumienia autonomii, takie jak na przykład samodzielność, decydowanie o sobie, refleksja, autentyczność motywów i pragnień mogą zostać w znacznym stopniu zachowane.

Na koniec warto dodać, że zgodnie z zaleceniami etyki troski powinność zachowania szacunku dla autonomii przestaje mieć charakter uniwersalny, ogólny i bezosobowy, lecz zostaje ugruntowana w analizie konkretnych sytuacji i relacji między osobami w nie uwikłanymi. Dzięki temu powstaje możliwość uniknięcia zagrożenia polegającego na odmowie pomocy osobie potrzebującej w imię ochrony jej prawa do autonomicznego samostanowienia. O tym, czy dana ingerencja w życie jednostki jest naruszeniem jej autonomii, czy też uzasadnionym przejawem troski i opieki, powinna rozstrzygać analiza konkretnej sytuacji, a nie ogólne, abstrakcyjne zasady. Również i ta konsekwencja pogodzenia etyki troski z ideałem autonomii osobowej jest bardzo ważna dla osób z niepełnosprawnością intelektualną.

Bibliografia

1. Allmark P.: Can there be an ethics of care?, „Journal of Medical Ethics”, vol. 21(1), 1995.
2. Bakiera L., Stelter Ż.: Leksykon psychologii rozwoju człowieka, t. I. Difin. Warszawa 2011.
3. Barclay L.: Autonomy and the Social Self, [in:] Mackenzie C., Stoljar N. (eds.): Relational Autonomy: Feminist Perspectives on Autonomy, Agency, and the Social Self. Oxford University Press, New York 2000.
4. Beauchamp T.L., Childress J.F.: Principles of Biomedical Ethics. Sixth Edition. Oxford University Press, New York 2009.
5. Björnsdóttir K., Stefánsdóttir G., Stefánsdóttir A.: It's my life: Autonomy and people with intellectual disabilities. „Journal of Intellectual Disabilities”, vol. 19(1), 2015.
6. Brison S.J.: Relational Autonomy and Freedom of Expression, [in:] Mackenzie C., Stoljar N. (eds.): Relational Autonomy: Feminist Perspectives on Autonomy, Agency, and the Social Self. Oxford University Press, New York 2000.
7. Dworkin G.: The Theory and Practice of Autonomy. Cambridge University Press, Cambridge 1988.
8. Dykcik W. (red.): Pedagogika specjalna. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2006.
9. Faden R., Beauchamp T.L.: A History and Theory of Informed Consent. Oxford University Press, New York 1986.
10. Friedman M.: Autonomy, Social Disruption, and Women, [in:] Mackenzie C., Stoljar N. (eds.): Relational Autonomy: Feminist Perspectives on Autonomy, Agency, and the Social Self. Oxford University Press, New York 2000.
11. Gilligan C.: In a Different Voice: Psychological Theory and Moral Development. Harvard University Press, Cambridge 1982.

12. Kant I.: Uzasadnienie metafizyki moralności. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1953.
13. Kuderowicz Z.: Kant. Wiedza Powszechna, Warszawa 2000.
14. Kupisiewicz M.: Słownik pedagogiki specjalnej. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.
15. Kymlicka W.: Współczesna filozofia polityczna. Fundacja Aletheia, Warszawa 2009.
16. Loebel W.: Drogi osiągania autonomii przez osoby niepełnosprawne, [w:] Rzedzicka K., Kobylańska A. (red.): Dorosłość, niepełnosprawność, czas współczesny. Na pograniczach pedagogiki specjalnej. Impuls, Kraków 2003.
17. Mackenzie C., Stoljar N.: Introduction: Autonomy Refigured, [in:] Mackenzie C., Stoljar N. (eds.): Relational Autonomy: Feminist Perspectives on Autonomy, Agency, and the Social Self. Oxford University Press, New York 2000.
18. Majewicz P.: Proces rehabilitacji zorientowanej na zasoby osobowości, czyli wykorzystanie źródeł ujemnej entropii w praktyce pedagogicznej, [w:] Rottermund J. (red.): Zmaganie się z niepełnosprawnością – kolejne wyznaczniki. Impuls, Kraków 2009.
19. Manning R.C.: A Care Approach, [in:] Kuhse H., Singer P. (eds.): A Companion to Bioethics. Blackwell, Oxford 1998.
20. Meininger H.P.: Autonomy and professional responsibility in care for persons with intellectual disabilities. „Nursing Philosophy”, vol. 2(3), 2001.
21. Meyers D.T.: Personal autonomy and the paradox of feminine socialization. „The Journal of Philosophy”, vol. 84(11), 1987.
22. Obuchowska I.: O autonomii w wychowaniu niepełnosprawnych dzieci i młodzieży, [w:] Dykcik W. (red.): Społeczeństwo wobec autonomii osób niepełnosprawnych. Eruditus, Poznań 1996.
23. Pilecka W., Pilecki J.: Warunki i wyznaczniki rozwoju autonomii dziecka upośledzonego umysłowo, [w:] Dykcik W. (red.): Społeczeństwo wobec autonomii osób niepełnosprawnych. Eruditus, Poznań 1996.
24. Piper M.: Autonomy: Normative. [in:] Internet Encyclopedia of Philosophy. <http://www.iep.utm.edu/aut-norm/>, 2009.
25. Piszczek Z.: Mała encyklopedia kultury antycznej. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1988.
26. Reale G.: Historia filozofii starożytnej, t. V. Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2005.
27. Reath A.: Agency and Autonomy in Kant's Moral Theory. Oxford University Press, New York 2000.
28. Ryan R.M., Deci E.L.: Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. „American Psychologist”, vol. 55(1), 2000.

29. Schipper K., Widdershoven G.A., Abma T.A.: Citizenship and autonomy in acquired brain injury. „Nursing Ethics”, vol. 18(4), 2011.
30. Skibska J.: Kształtowanie autonomii – osiągnięcie niezależności, [w:] Kijak R. (red.): Niepełnosprawność. W zwierciadle dorosłości. Impuls, Kraków 2012.
31. Stelter Ż.: Dorastanie osób z niepełnosprawnością intelektualną. Scholar, Warszawa 2009.
32. Szewczyk K.: Bioetyka. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
33. Tokarski J. (red.): Słownik wyrazów obcych. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980.
34. Verkerk M.A.: The care perspective and autonomy. „Medicine, Health Care, and Philosophy”, vol. 4(3), 2001.
35. Wong J.G., Clare I.C., Holland A.J., Watson P.C.: The capacity of people with a ‘mental disability’ to make a health care decision. „Psychological Medicine”, vol. 30, 2000.
36. Zawisłak A.: Problemy autonomii osób dorosłych z niepełnosprawnością intelektualną. „Nauki o Edukacji”, nr 3, 2008.
37. Ziemińska R.: Etyka troski i etyka sprawiedliwości. Czy moralność zależy od płci? „Analiza i Egzystencja”, nr 8, 2008.

AUTONOMIA OSÓB Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ INTELEKTUALNĄ Z PERSPEKTYWY ETYKI TROSKI

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie głównych elementów relacyjnej koncepcji autonomii osób z niepełnosprawnością intelektualną opracowanej w ramach etyki troski. Koncepcja ta została przedstawiona na tle charakterystycznych wątków myślenia o autonomii jednostki niepełnosprawnej intelektualnie, obecnych w filozofii współczesnej, psychologii oraz pedagogice specjalnej.

AUTONOMY OF PEOPLE WITH INTELLECTUAL DISABILITY ACCORDING TO CARE ETHICS

Abstract

The purpose of this article is to give an account of main elements of the relational approach to autonomy of people with intellectual disability worked out within the framework of care ethics. The conception of autonomy proposed by the proponents of care ethics is presented against the background of main themes recurring in contemporary debates on autonomy of the intellectually disabled in philosophy, psychology, and special education.